Ţiganiada, formă inedită de manifestare a spiritului iluminist

Paraschiva BUTNARAŞU (BUCIUMANU)
Universitatea „Ştefan cel Mare" din Suceava
paraschivabuciumanu@yahoo.com

Abstract: Ioan Budai-Deleanu was an encyclopaedic man, as the Enlightenment thinkers recommended, and he was preoccupied with the problems of his time, such as national history, the evolution of the Romanian language and the development of literature. This erudite finds his true calling in literary creation and becomes a writer dedicated to Şcoala Ardeleană, and one of the most important cultural masters at the end of the 18th century and the beginning of the next. His best known literary work is the epic poem *Ţiganiada*, subtitled *Poemation eroi-comico-satiric*, an allegory built on numerous levels, in which the author gives an artistic synthesis, in the comic, satiric and parodic registers, the Enlightenment ideas, criticising mentality, and feudal institutions with all their moral defects. Moreover, *Ţiganiada* is an impressive demonstration about the poetic virtues of Romanian language, Ioan Budai-Deleanu being the first Romanian poet of European range, the author of a masterpiece which is not very well-known, unfortunately.
Keywords: *epic poem, Enlightenment ideas, allegory, parody, meditation*.

În anul bicentenarului morţii lui Ion Budai-Deleanu (cc. 1760–1820)[1], se cuvine să evocăm personalitatea ilustrului cărturar iluminist care a pătruns în memoria culturală colectivă, mai ales prin *Ţiganiada*, operă remarcabilă prin care exprimă, într-o formă artistică, noul curent de gândire. Dacă prin lucrările ştiinţifice se apropie de ceilalţi cărturari ai Şcolii Ardelene, cultura solidă şi originalitatea îl fac un scriitor neobişnuit, iar creaţia sa literară îl singularizează. Eruditul şi inspiratul scriitor ardelean, singurul autor al unei epopei finalizate până la apariţia operei *Levantul* (Mircea Cărtărescu, 1990), se ambiţionează să creeze o epopee după modelul clasic al scrierilor homerice, dar iese din graniţele eroicului şi creează, în registrul parodic, o epopee „eroi-comico-satirică", *Ţiganiada*, subintitulată *Poemation eroi comico-satiric. Alcătuit în doaosprăzece cântece de Leonachi Dianeu îmbogăţit cu multe însămnări şi luări aminte critice, filosofice, istorice, filologice şi gramatice, de către Mitru Perea ş-alţii mai mulţi în anul 1800.*

Destinul *Ţiganiadei* a fost unul nefericit, rămânând în manuscris jumătate de secol după moartea autorului. Recuperată de la Lvov (Ucraina) de către Gheorghe Asachi, epopeea este publicată în presa literară puţin răspândită, („Buciumul român", Iaşi) între 1875 şi 1877, iar în forma definitivă a apărut la Bucureşti în 1925, dar s-au constatat destul de multe ezitări de transcriere. Ediţiile cu adevărat profesioniste aveau să le realizeze J. Byck şi F. Fugariu. În

[1] Ioan Chindriş şi Niculina Iacob susţin că numele autentic al scriitorului este Ioan, afirmaţia apărând în volumul *Ioan Budai-Deleanu în mărturii antologice*, Editura Napoca Star, Cluj-Napoca, 2012, pp. 79-80.

BDD-A30994 © 2020 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:54:11 UTC)

aceste condiţii, capodopera iluministă n-a mai putut contribui la dezvoltarea limbii literare, nici n-a mai reuşit să-şi creeze o reţea de influenţă şi de filiaţii.

Epopeea cunoaşte două versiuni atent şlefuite, prima încheiată în jurul anului 1800, iar a doua, mai echilibrată şi mai artistică, finalizată în 1812, cu destul de mult timp înainte de petrecerea din viaţă a scriitorului. Cele două variante se deosebesc şi prin notele de subsol, marea inovaţie a autorului, care, în prima variantă, au doar valoare explicativă, pe când, în a doua, sunt atribuite unor comentatori fictivi, cititori sau critici prezumtivi, care devin măşti ale spiritului său ludic.

Opera, semnată cu anagrama autorului, Leonachi Dianeu, este alcătuită dintr-un Prolog, o Epistolă către Mitru Perea şi douăsprezece cânturi. Structura inedită a epopeii este susţinută de coexistenţa mai multor planuri. Planurile istoric (bătălia lui Vlad Ţepeş cu turcii) şi mitic (înfruntarea „metafizică" a îngerilor cu demonii) corespund dimensiunii eroice a operei, pe când planurile comic-social (călătoriile ţiganilor) şi gâlceava „interpreţilor" din subsolul textului (cititorii cu profesii şi competenţe diferite interpretează voit eronat şi comic textul) ilustrează perspectiva ironică a epopeii.

Ipotezele de lectură ale *Ţiganiadei* sunt multiple, însă aprecierile critice urmează două direcţii mari, una care fixează opera în ansamblul ideologiei iluministe a Şcolii Ardelene şi cealaltă care privilegiază esteticul, demonstrând că „adevărul" epopeii este mai curând unul literar. Şi, dacă despre calităţile literare ale operei s-a scris mult şi foarte bine, e important să prezentăm creaţia şi ca pe o sinteză a ideilor iluministe ale epocii. De fapt, mărturisirile şi aluziile autorului din *Epistolia închinătoare* vin în sprijinul acestei interpretări: „S-află într-însa şi critică, pentru a cării dreaptă înţălegere te poftesc s-adaugi oarecare luări aminte, căci ştiu bine că vei înţălege ce-am vrut eu să zic la multe locuri." [Budai Deleanu, 2008: 9] Spirit lucid şi incisiv, Ion Budai-Deleanu creează o operă impresionantă, punându-şi cultura clasică şi umanistă în slujba emancipării poporului său. *Ţiganiada*, ca orice epopee, se doreşte un discurs de legitimare identitară, „lectura pluralistă" recomandând atenţie inclusiv la implicaţiile politice ale operei. E lesne de înţeles că sub chipurile ţiganilor se ascund aspiraţiile iluministe ale românilor din Ardeal, că în visul ţiganilor de a-şi întemeia un stat se ascunde, de fapt, dorinţa românilor transilvăneni de a fi liberi. Chiar în prefaţa alegoriei, Leonachi Dianeu, alter egoul autorului, îl atenţionează pe Mitru Perea (alias Petru Maior) că prin ţiganii eliberaţi de Vlad Ţepeş face trimitere la românii din Ardeal, desconsideraţi de autorităţile austro-ungare, aşezaţi pe o treaptă socială degradantă („prin ţigani să înţeleg ş-alţii"). Astfel, epopeea devine o pledoarie, fie şi ironică, pentru emanciparea valorilor considerate nesemnificative, ţinute în minorat. Dar năzuinţa ţiganilor de a avea o „ţărişoară" determină o polemică savuroasă, demnă de luat în seamă, referitoare la opţiunile de guvernare ale unui popor haotic, necivilizat, aproape imposibil de condus. Din disputa iscată între susţinătorul monarhiei, Janalău, şi adeptul republicii, Slobozan, reiese că ambele sisteme prezentă avantaje şi dezavantaje. Dacă monarhia ar putea degenera în despotism, republica ar putea duce la anarhie. Monarhia despotică este aspru criticată, deoarece, sub pretextul dreptului divin, calcă în picioare drepturile popoarelor, legiferând tirania. Cuvântarea lui Slobozan din *Cântecul X* repezintă cea mai dură critică a monarhiei tirane: „De-ar fi monarhia cât de bună,/ Cu vremea să mută în despoţie/ Care apoi pe tirani încununã;/ Aceşti duc pe norod la şerbie,/ Apasă în ţărână ş-ovilesc/ De-a pururi neamul omenesc." În opoziţie, „cu dovezi şi voroavă înţuţită", Slobozan pledează pentru republica democrată, considerând „că nu-i domnie mai fericită/ Decât o republecă-aşezată", însă autorul nu recomandă această propunere. Apoi, în „parlamentul ţiganilor" cuvântează înţeleptul Janalău care susţine că niciuna dintre orânduieli nu trebuie exclusă, ci adaptată la firea şi nevoile poporului. În plus, se supun investigaţiilor critice atât ideea de lege, dorindu-se renunţarea la implicaţiile transcendente

BDD-A30994 © 2020 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:54:11 UTC)

ale termenului (legea ca produs divin), potrivit cărora monarhul răspundea pentru faptele sale doar în fața lui Dumnezeu, cât şi raportul dintre suveran şi supuşi, propunându-se ca alegerea conducătorului să se facă de către popor, prin respectarea unor principii obligatorii dinainte stabilite. Eruditianu şi Politicos, alături de Mitru Perea sunt cei care explică şi aprobă propunerile lui Janalău, iar soborul „procopsiților cărturari" adoptă aceste propuneri, luând din toate orânduielile prezentate ceea ce este bun şi se pronunță pentru o conducere *demo-aristo-monarhicească*.

Scriere literară elaborată în spiritul veacului, *Țiganiada* reprezintă şi o critică violentă la adresa orânduirii feudale, la adresa abuzurilor aristocrației şi ale clerului, denunțând injustiția organizării sociale. Bun cunoscător al scrierilor lui François Voltaire, Jean Jaques Rousseau, Charles-Louis de Montesquieu, autorul susține ideea suveranității poporului ca rezultat al contractului social. Ideile privind lupta pentru drepturile omului şi egalitatea oamenilor dată de legea firii sunt transmise prin discursul lui Janalău: „Deacă vom lua la socoteală/ Cum că toți oamenii de la fire/ Să nasc într-un chip, prin o tocmeală,/ Nice s-află-între dânşii osăbire/ Vom afla că-asemene dreptate/ Trebuie s-aibă toți în cetate." De asemenea, necesitatea respectării legilor şi prețuirea valorilor morale sunt susținute şi în notele din subsolul operei: „Drept aceasta nime să nu stăpânească, fără numai legea; să hotărâm dar legi bune, după care să fim cârmuiți prin alese dintre noi persoane cinstite". Astfel, Budai-Deleanu ia atitudine împotriva justiției necinstite şi a judecătorilor nedrepți.

Meditația referitoare la raporturile de putere din spațiul românesc din secolul al XV-lea generează o scriere cu puternice accente antifeudale, scriitorul condamnând aspectul social al exploatării. Boierii, care în viață se bucură de toate avantajele, sunt pedepsiți în epopee cu chinurile veşnice ale vieții de dincolo. Iadul pe care-l descrie Parpangel în *Cântecul al IX-lea* este locul de răzbunare pentru toate nedreptățile îndurate în viața reală: „Tiranii crunți şi făr'de-omenire/ Şed legați pe tronuri înfocate,/ Bând sânge fiebinte din potire,/ Iar din mațele lor spintecate/ Fac dracii cârnați şi sângereți/ Ş-alte mâncări pentru drăculeți."

Se observă, pe tot parcursul epopeii, intenția scriitorului de a transmite, pe o scară cât mai largă, cele mai importante idei ale epocii din dorința de a le forma cititorilor spiritul critic, gândirea liberă, detaşată de dogmele bisericii. Biserica intolerantă şi clerul corupt sunt insistent şi aspru criticate de autor, fiind considerate o stavilă în calea progresului omenirii: „Tu înveți pe om ca el să nu vază/ Când vede, să nu ştie când ştie,/ Iar cându-i de-a crede, să nu crează,/ Zicându-i că mintea-i nebunie,/ Sâmțirea-i patimă rușinată,/ Firea-i totdeauna necurată" (*Cântecul XI*). Scriitorul denunță biserica ca putere instituționalizată cu tendințe dominante, fanatismul religios de orice fel, lăcomia şi fățărnicia reprezentanților bisericii cu o forță care îi depăşeşte cu mult pe ceilalți reprezentanți ai Şcolii Ardelene.

Scriitorul ardelean apelează la ironie şi umor pentru a demitiza o societate cu moravuri degradante. Urmând modelul iluminist francez, aşa cum remarcă Ioana Em. Petrescu [Petrescu, 1974: 141], însuşi Vlad Țepeş, conducătorul patriot, demn, cinstit, viteaz, idealul domnitorului pentru toți românii, devine treptat un antierou din cauza asocierii cu țiganii, oameni incapabili de fapte eroice. Prin căpeteniile țiganilor, autorul înfierează slăbiciunile tuturor oamenilor, lenea, pasivitatea, laşitatea, supunerea oarbă, dezbinarea, vrajba, acestea fiind adevărate capcane în drumul către ideal. De fapt, prin intermediul țiganilor, Budai-Deleanu îi mustră pe toți românii complexați de poziția marginală, de acceptare inferiorității şi de incapacitatea de sacrificiu în numele idealului. Poetul explorează diversele conflicte generate de mentalitățile unei colectivități umane incompatibile cu organizarea socială, refractare sacrificiului pentru o cauză îndepărtată. În plus, critica autorului îi vizează şi pe colegii săi, corifeii Şcolii Ardelene, care, prin toate demersurile lor, nu au reuşit să-i emancipeze pe românii aflați la o mare distanță de idealul național.

BDD-A30994 © 2020 Editura Universității din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:54:11 UTC)

În ce priveşte concepţiile filosofice cracteristice timpului, putem considera epopeea o proiecţie a destinului poporului român, dar şi a condiţiei omului în general. Drumul ţiganilor are valoare simbolică şi, de aceea, *Ţiganiada* este considerată şi o meditaţie despre condiţia omului care aspiră la un ideal, iar „lumea pe dos", antieroii, situaţiile groteşti sau burleşti trimit la absurdul existenţei umane. Cele mai importante concepţii politice, sociale şi filosofice vehiculate în vremea respectivă pot fi identificate cu uşurinţă de cititorul atent care cunoaşte şi contextul respectiv.

În consecinţă, dincolo de aparenţa jovialităţii, epopeea este una dintre cele mai de seamă dezbateri despre situaţia politică a românilor, la adăpostul situaţiilor care stârnesc râsul, autorul înfierează samavolnicia celor puternici şi îndeamnă la acţiune contra monarhiei despotice, împotriva tarelor aristocraţiei, ale clerului şi a nedreptăţilor sociale. Falsa identiate a autorului, situarea acţiunii în secolul al XV-lea, în Ţara Românească, ideile care infuzează textul, multitudinea de episoade complicate, personajele numeroase şi complexe ilustrează alegoria, forma aleasă de scriitor pentru a trece de cenzura ideologică şi monarhică din Imperiul Habzburgic.

Aşadar, Ion Budai-Deleanu sintetizează artistic ideile iluministe şi creează, după modelul clasic francez, o operă în care demască şi ironizează necruţător toate defectele regimului de exploatare feudală, fixând trăsăturile umane într-o viziune caricaturizantă, demonstrând totodată şi virtuţile poetice ale limbii române. Din pricina limbii învechite, *Ţiganiada* este una dintre operele valoroase pe care au citit-o foarte puţini oameni, textul fiind accesibil unui public în general cultivat, dispus s-o parcurgă atent de la început până la final. Deşi se află în manualele de limba şi literatura română, studierea textului reprezintă un adevărat canon pentru tinerii nefamiliarizaţi nici cu registrul arhaic, nici cu contextul. Deşi spectaculoasă şi atipică, epopeea nu a atins un nivel matur de receptare nici în epocă, nici după aceea şi, poate din acest motiv, s-au găsit admiratori ai scriitorului care au dat *Ţiganiadei* limpezimea vremii noastre, păstrându-i esenţialul. *Ţiganiada* a fost rescrisă pe limba cititorilor secolului al XXI-lea, pentru ca aceasta să părăsească cercul restrâns al oamenilor instruiţi, dornici de parodii inteligente. De aceea, în 2010, scriitorul Traian Ştef transpune epopeea lui Ion Budai-Deleanu în proză şi în limbaj contemporan, *Povestirea Ţiganiadei*, iar în 2018, Cristian Bădiliţă publică *Viziunile lui Parpangel sau Ţiganiada*, uşurându-le drumul cititorilor doritori să descopere însemnătatea unei opere complexe care critică slăbiciunile oamenilor incapabil de sacrificiu pentru atingerea unui ideal şi care condamnă instituţiile ce nesocotesc valoarea şi demnitatea fiinţei umane.

BIBLIOGRAFIE

Budai-Deleanu, 2010: Ion Budai-Deleanu, *Ţiganiada*, Bucureşti, Editura Litera, 2010.

Călinescu, 2003: G. Călinescu, *Ioan Budai-Deleanu*, în *Istoria literaturii române de la origini până în prezent,* Bucureşti, Editura Semne, 2003.

Chiriacescu, 1980: Rodica Chiriacescu (ed.), *Ion Budai-Deleanu interpretat de*, Bucureşti, Editura Eminescu, Bucureşti, 1980.

Dobrescu, 2009: Caius Dobrescu, *I. Budai-Deleanu şi proiectul european*, Tîrgu Mureş, Editura Universităţii „Petru Maior", 2009.

Lungu, 1978: Ion Lungu, *Şcoala ardeleană*, Bucureşti, Editura Minerva, 1978.

Manolescu, 2008: Nicolae Manolescu, *Comedia literaturii: Ion Budai Deleanu* în *Istoria critică a literaturii române*, Piteşti, Editura Paralela 45, 2008.

Petrescu, 1974: Ioana Em. Petrescu, *Ion Budai-Deleanu şi eposul comic*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1974.

Sorohan, 2005: Elvira Sorohan, „Adnotările Ţiganiadei", în „România literară", nr.27/2005.

BDD-A30994 © 2020 Editura Universităţii din Suceava
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:54:11 UTC)